

Pîr Muhammed Efendi ve Hazînetü'l-Ebrâr Adlı Mesnevî Şerhi*

Abdullah UÇAR**

Özet

Türk edebiyatında *Mesnevî*'nin tüm ciltlerine yazılmış şerhlerden biri olan *Hazînetü'l-Ebrâr*, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında Pîr Muhammed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Pîr Muhammed Efendi, bu şerh ile *Mesnevî*'nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuş ve kendisinden sonra yazılan diğer önemli şerhler için bir temel oluşturmuştur.

Pîr Muhammed Efendi tarafından Anadolu sahasında yazılan *Hazînetü'l-Ebrâr* isimli *Mesnevî* şerhi ile ilgili bu kitap bölümünde verilen bilgiler, eserin doktora tezi olarak çalışılan dördüncü cildi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu kitap bölümü, *Mesnevî* şerhlerinden birini ilim âlemine tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu kitap bölümünde Pîr Muhammed Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgiler kısaca verilmiş, sonrasında *Hazînetü'l-Ebrâr* tanıtılmıştır. Eser tanıtılırken *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın nüshalarına, dil ve imla hususiyetlerine, şerh metoduna, şerhin yazılma sebebine değinilmiştir. Ayrıca *Hazînetü'l-Ebrâr*'da kullanılan kaynaklar, şerhte yer alan kültürel-folklorik unsurlar ve Pîr Muhammed Efendi'nin diğer *Mesnevî* şârihleriyle etkileşimi hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pîr Muhammed, Hazînetü'l-Ebrâr, Mesnevî, Şerh.

Pir Muhammed and His Commentary on Mathnawi Titled Hazinet al-Abrar

Abstract

Hazinet al-Abrar, one of the most commentaries on all volumes of the Mathnawi in Turkish literature, was written by Pir Muhammed in the late 16th and early 17th centuries. This commentary by Pir Muhammad contributed to a better understanding of the Mathnawi and laid the foundation for other important commentaries written after him.

* Bu çalışmadaki bilgiler, yazarın doktora tezinden ve bu konuyla ilgili çalışmalarından üretilmiş olup yeni bilgiler de ihtiva etmektedir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, abduallah.ucar@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1391-8681

This chapter provides information about the commentary on Hazinet al-Abrar written by Pir Muhammad in the Anatolian region. The information given in this chapter is based on the fourth volume of the work, which was studied as a doctoral thesis. It is the purpose of this chapter to provide the scholarly world with information on one of the commentaries of the Mathnawi. In this book chapter, information about the life of Pir Muhammad is given briefly, and then Hazinet al-Abrar is introduced. During the introduction of the work, we discuss the copies of Hazinet al-Abrar, its linguistic and stylistic features, the method of commentary and the reasons for writing this commentary. The sources used in the Hazinet al-Abrar, the cultural and folkloristic elements in the commentary, and Pir Muhammad's interaction with other commentators of the Mathnawi are also discussed.

Keywords: Pir Muhammed, Hazinet al-Abrar, Mathnawi, Commentary

Giriş

Edebiyat tarihinde evrensel konuda kaleme alınmış olmaları sebebiyle etkisi çağları aşan eserler olmuştur. Bu eserler kendi dönemlerinde değer gördükleri gibi kendilerinden sonraki yüzyıllarda da faydalanılan temel kaynaklardan olmuşlardır. Bu eserlerden biri de Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sidir.

Dinî-tasavvufî düşüncemizin, edebiyat ve sanat hayatımızın, genel anlamda irfanımızın en çok etkilendiği eser ve şahsiyetlerden birinin Mevlâna ve *Mesnevî*'si olduğu söylenebilir. Bu bağlamda *Mesnevî*, nesiller boyunca üzerinde durulan, derinlemesine düşünülen, sıkça okunan ve şerhleri yapılarak içeriğini anlama çabasının sürekli olduğu bir eser olarak varlığını devam ettirmektedir (Avşar, 2007: 59).

Mevlâna'nın seyr ü sülûkte bulunanlar için irşad kitabı olarak tanıttığı *Mesnevî*, bir metnin insan ve toplumu nasıl dönüştürebileceğine örnek teşkil eder. Abdurrahman-ı Câmî'nin Mevlâna için söylediği, "Peygamber değil fakat kitabı vardır" sözü *Mesnevî*'nin bu fonksiyonuna işaret etmektedir. Tasavvufun bütün konularını didaktik bir üslupla ele alan eser, zengin bir şerh geleneğine de zemin hazırlamıştır (Ceyhan, 2004: 326).

Mesnevî, günümüze kadar birçok şârih tarafından şerh edilmiştir. Bu şerhler, Anadolu'da başlayıp farklı coğrafyalara yayılmıştır. *Mesnevî*, tasavvuf kaynaklı derin mana katmanına sahip Farsça bir eser olduğu için halk tarafından rahatça anlaşılamamıştır. Bu yüzden dönemin iyi eğitim almış bazı âlimleri *Mesnevî*'yi

toplum katında daha anlaşılabilir kılmak için *Mesnevî*'yi şerh etme yoluna gitmişlerdir. *Mesnevî*'nin bu şerhleri sayesinde Mevlâna'nın düşünceleri birçok insan tarafından kavranabilir hâle gelmiştir. *Mesnevî*, Farsça kaleme alındığı için kendisine yazılan şerhlerin büyük bir kısmı Farsça olsa da *Mesnevî* için yazılan Türkçe şerhlerin sayısı *Mesnevî*'nin bir bölümüne ve seçilen bazı beyitlerin şerhine dayalı eserler de dâhil edildiğinde elliye geçmektedir. Ayrıca Anadolu sahasında Farsça olarak kaleme alınan *Mesnevî* şerhleri de bulunmaktadır.

Türk tasavvuf hayatının en önemli eserlerinden olan Mevlâna'nın *Mesnevî*'si, yazıldığı tarihten itibaren Müslümanların teveccühünü kazanmış önemli eserlerden birisidir. *Mesnevî*'nin içerik itibarıyla iletmeye çalıştığı evrensel mesaj, tüm insanlığa yönelik olduğu için bu yapıt birçok dünya diline tercüme edilmiştir. Bu başarıyı yakalayan *Mesnevî*'nin milletler üzerindeki bu geniş çaplı etkisi onun daha iyi anlaşılmasına yönelik faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve bu sayede *Mesnevî* tercümeleri ve şerhleri ortaya çıkmıştır. *Mesnevî* şerh geleneği XV. yüzyılda yazılan ilk şerh ile başlamış olup bu gelenek hâlen devam etmektedir. *Mesnevî*'yi okuyan her şârih, kendi bilgi birikimi ve bakış açısı ölçüsünde ona yeni bir soluk getirmeye çalışmış, böylece XV. yüzyıldan günümüze kadar pek çok *Mesnevî* şerhi ortaya çıkmıştır (Çınarcı, 2022: 38).

Kaynaklarda *Mesnevî-yi Şerif*, *Mesnevî-yi Manevî* olarak da zikredilen ve oldukça kapsamlı olan bu Farsça eser, anlam derinliği taşıması sebebiyle geniş bir zaman diliminde birçok tercüme ve şerh çalışmasına konu olmuştur. *Mesnevî*, kaleme alındığı günden itibaren tasavvuf dünyasını etkilediği gibi dünya edebiyatını da etkilemiştir. Bu sebeple *Mesnevî*'yi anlamak ve anlatmak için bu esere pek çok şârih tarafından tercüme ve şerh yazılmıştır. Bu şerhler *Mesnevî*'nin altı cildinin tamamına yazılabildiği gibi birkaç cildine veya tek cildine de yapılabilmektedir. Hatta *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beytine veya seçme beyitlerine yapılan şerhler de bulunmaktadır.

Mesnevî üzerine yapılan şerhlerden biri de Pîr Muhammed Efendi'nin *Salihlerin Hazinesi* anlamına gelen *Hazînetü'l-Ebrâr* adlı eseri olup detaylı bilgi şârihinin hayatına müteakiben verilmiştir.

1. Pîr Muhammed Efendi

Mesnevî-yi Şerif'in tamamını şerh eden şârihler arasında sayabileceğimiz, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılan Pîr Muhammed Efendi'nin hayatına dair biyografik kaynaklar incelendiğinde gerçek adı, doğduğu

yer, tarikatı, yaşadığı şehir ve vefat tarihi gibi konularda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bu kişilerin aynı kişi olup olmadığı hâlâ kesin bir şekilde belirlenememiştir. Pîr Muhammed Efendi'nin hayatı, yeni bilgiler ışığında açıklık kazanabilecektir.

Pîr Muhammed'in Cân-ı Âlem olarak bilindiği, Balıkesir'de doğduğu ve İstanbul'da yaşadığı *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın üçüncü ve dördüncü citlerinin son bölümünden anlaşılmaktadır.

Şeyh Muhammed Abdullâh Kâdirîdür ki Mesnevî-yi Şerîf ile meşhûr ve Cân-ı Âlem ile mülakkab u mersûm... mevtın ve mevlidi Balıkesre nâm kasabadur ve bu şerh-i latîf ve defter-i şerîfün te'lîf ve tasnîfi bitamâm Kostantınıyyede bin sekiz senesinin mâh-ı Şa'bânınun heftesinde düşenbe gün dahve-i kübrâda vâkı' olmuşdur (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 179, 405a)

bu cild-i şerîfün dahı bu âciz ü kemîne âcizâne vü fakîrâne tercüme tarîkiyle şerhini müyesser eyledi ki hadd-i zâtında fakîr ü hakîr ve kudret ü istidâdda sermâyeden tehî vü hâlî vü pürtaksîr ve Şeyh Pîr Muhammed Mevlevî ve Cân-ı Âlem ile ma'rûf u şehîrdür ve mevlid ü mevtinen Balıkesrî ve tevattunen Kostantınîdür (Uçar, 2022a: 1539)⁵²

Cemâleddin Hulvî'nin *Lemezât-ı Hulviyye* adlı eserinde Pîr Muhammed'in aslen Kırmasti [Bursa'nın Mustafakemalpaşa ilçesi] sancağından olduğu belirtilmiştir (Tayşi, 1993: 611). Nev'izâde Atâyî'nin *Şakâ'ik Zeylî*'nde Pîr Muhammed Efendi'nin Cân-ı Âlem mahlasıyla tanındığı ve Fatih Camii'nde *Mesnevî* dersleri verdiği ifade edilmektedir (Donuk, 2017: 1570).

Kaynaklarda Pîr Muhammed Efendi'nin vefat tarihiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Nev'izâde Atâyî'nin *Şakâ'ik Zeylî*'nde Pîr Muhammed'in vefat tarihi H 1026 olarak kaydedilmişken (Donuk, 2017: 1570) Cemâleddin Hulvî'nin *Lemezât-ı Hulviyye* adlı eserinde H 1017 olarak geçmektedir (Tayşi, 1993: 611). *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 4. cildinin telifi H 1026 yılının Muharrem ayında tamamlandığına göre *Lemezât-ı Hulviyye*'deki tarihe şüpheyile yaklaşmak gereklidir. 4. cildin telif tarihine göre Pîr Muhammed, H 1026/M 1617 senesinde veya sonrasında vefat etmiş olmalıdır.

Lemezât-ı Hulviyye'de Cân-ı Âlem'in gerçek isminin Abdülkadir olduğu, lakabının Budak olduğu ve Cân Âlim ismiyle tanındığı belirtilmektedir. Ayrıca bu

⁵² *Hazînetü'l-Ebrâr*'dan alıntılanan kısımlar, Rûmî Yayınları tarafından neşredilen "Hazînetü'l-Ebrâr IV. Cilt, İnceleme-Metin-Sözlük" adlı kitaptan alınmıştır.

eserde Cân-ı Âlem'in Bursa'ya geldiği, Şeyh Üftâde Efendi'den feyz aldığı, uzun bir müddet Bursa'da yaşadığı ve daha sonra İstanbul'a irşât göreviyle gönderildiği, Süleymaniye Camii'nde *Mesnevî* dersleri verdiği, Hafız Ahmet Paşa Camii'nde ise tefsir dersleri verdiği ifade edilmektedir (Tayşi, 1993: 611).

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinin birinci cildinde Pîr Muhammed Efendi ile ilgili bazı bilgilere yer verilirken (Yavuz-Özen, 1972: 175) Dergâh Yayınları tarafından yayımlanan Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin yedinci cildindeki bilgiler *Osmanlı Müellifleri* kitabındaki bilgilerin tekrarı mahiyetindedir (TDEA, 1990: 250).

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserini yazarken Selimiye Kütüphanesinde *Hazînetü'l-Ebrâr*'ı incelemiş ancak eserin yazarı Pîr Mehmed [Muhammed] Efendi hakkında yeterli bilgiye ulaşamamıştır. Bu nedenle 13 Eylül 1329 (M 1911) tarihinde Konya Mevlevihanesi'ne bir mektup yazarak Pîr Muhammed Efendi ile ilgili bilgi talebinde bulunmuştur. Mektuplaşmadan anladığımıza göre Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Üsküdar'daki kütüphanelerde yaptığı araştırmalar sırasında *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın Selimiye Kütüphanesindeki nüshasını⁵³ bulmuştur. Daha sonra Mehmed Tahir Efendi, çevresindeki Mevlevîlere hatta Galata şeyhine Pîr Muhammed Efendi'yi sormuş ancak kimse onu tanımadığı için bilgi edinememiştir. Mehmed Tahir Efendi, yazmakta olduğu *Osmanlı Müellifleri*⁵⁴ adlı kitabına Pîr Muhammed Efendi'yi eklemek istemiş ve Konya Mevlevihanesine bir mektup yazarak Pîr Muhammed Efendi'nin mezar yeri, ölüm tarihi, varsa diğer eserlerinin isimleri ve konuları hakkında bilgi talep etmiştir. Ancak Pîr Muhammed Efendi'ye "O şârihi bilmiyorum. Meşahirimiz içinde kat'iyen böyle bir zat yok." yanıtı verilmiştir (Gölpınarlı, 1955: 171; Erdoğan, 2002: 293-294).

2. Hazînetü'l-Ebrâr

Cân-ı Âlem lakabıyla bilinen Pîr Muhammed Efendi tarafından 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında *Mesnevî-yi Şerîf*'in tamamına yazılmış mensur Türkçe şerhtir. *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 3. cildinde eserin H 1008 senesinin Şaban ayında (M 1600) telif edildiği belirtilmiştir. Ayrıca bu cildin dibacesinde (1b) "ikinci cilt tamamlandıktan sonra" üçüncü cildin şerhine başlandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 1. ve 2. ciltlerinin 16. yüzyılın

⁵³ Bu nüsha, doktora çalışmamızın esasını teşkil eden, şu an Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan ve doktora tezimizde Pertev Paşa nüshası olarak zikrettiğimiz nüshadır.

⁵⁴ O zamanlar kitap için düşünülen isim *Osmanlı Erbâb-ı Kemâl ve Maarifi* imiş.

sonlarında diğer ciltlerinin ise 17. yüzyılın başlarında tamamlandığı anlaşılmaktadır.

2.1. Hazînetü'l-Ebrâr ve Nüshaları

Kaynaklarda *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın nüshaları ile ilgili farklı bilgiler yer almaktadır. Bunlar burada zikredilecek, sonrasında da kendi tespitlerimiz verilecektir.

Temizel, *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın *Mesnevî*'nin mensur Türkçe tercüme ve şerhi olduğunu, eserin üçüncü cildinin bir nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 179 numarada, dördüncü cildin nüshalarının ise Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 33 numarada ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü 440 numarada bulunduğunu belirtmiştir (Temizel, 1996: 94-95; Temizel, 2009: 97). Ceyhan, Pîr Muhammed'in Kâdirî-Eşrefî olduğunu ve *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın *Mesnevî*'nin ilk dört cildinin şerhini içerdiğini belirtmiştir (Ceyhan, 2004: 331). Güleç de Pîr Muhammed'in *Mesnevî*'nin ilk dört cildini şerh ettiğini ve ilk iki cildin nüshalarının yerinin tespit edilemediğini belirtmiştir (Güleç, 2008: 163). Demirel ise Güleç ve Temizel'in aksine *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın *Mesnevî*'nin sadece dördüncü cildinin şerhi olduğunu söylemiştir (Demirel, 2007: 27). Dağlar, “Şem’î Şem’ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt)” başlıklı tezinde *Mesnevî*'nin Türkçe tercümelerinden bahsederken “Pîr Muhammed Efendi” başlığı altında Güleç'in de söylediği gibi ilk dört cildin şerhinin olduğunu söylemiş ve onun nüsha değerlendirmesine atıfta bulunmuştur (Dağlar, 2009: 53). Koçoğlu, “Şem’î Şem’ullâh Şerh-i Mesnevî (II. Cilt)” isimli doktora tezinde Pîr Muhammed'in 4. cildin şerhini 1617'de tamamladığını ve aynı yıl vefat ettiğini söylemiştir. Ömrü yetmediği için 5. ve 6. ciltleri şerh edemediğini de ilave ederek sadece dördüncü cildin nüshasının hangi kütüphanede kayıtlı olduğunu söylemekle yetinmiştir (Koçoğlu, 2009: 11). Özdemir, Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 33 numarada Şerhü'l-Mesnevî adıyla kayıtlı ve başı eksik olan nüshanın *Mesnevî*'nin birinci cildine ait olduğunu, Halet Efendi 179 numarada kayıtlı nüshanın ise *Mesnevî*'nin üçüncü cildine ait Farsça bir şerh olduğunu belirtmiştir (Özdemir, 2016: 477).

Araştırmacıların *Hazînetü'l-Ebrâr* için yaptıkları tespitler yukarıdaki şekilde olsa da Akdağ, Özdemir, Bilge ve Güngör tarafından yapılan doktora tezleri Pîr Muhammed Efendi'nin *Mesnevî*'nin 3, 4, 5 ve 6. ciltlerini şerh ettiğini

kanıtlamaktadır.⁵⁵ Pîr Muhammed Efendi'nin bu ciltleri de şerh etmiş olduğunun kanıtlanması bu ciltlerin nüshalarıyla ilgili doğrudan bilgi veriyor olmasa da bu ciltlerin de en az birer nüshasının olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir. Ankaravî'nin Mesnevî şerhinin 1. ve 2. ciltlerinde ise *Hazînetü'l-Ebrâr*'a atıf tespit edilememiştir (Tanyıldız, 2010; Yalap, 2014). Fakat Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 33 numarada kayıtlı eksik nüsha, *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 1. cildir. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 179 numarada kayıtlı 3. cilde ait Türkçe nüshanın Farsça dibacesinde (1b) ise "ikinci cilt tamamlandıktan sonra" üçüncü cilde başlandığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak Pîr Muhammed Efendi'nin Mesnevî'nin tüm ciltlerini şerh ettiği kesinlik kazanmıştır. *Hazînetü'l-Ebrâr* için "Mesnevî'nin tüm ciltlerine yazılmış, mensur Türkçe şerh" ifadesi rahatlıkla kullanılabilir.

Hazînetü'l-Ebrâr'ın nüshalarını tespit etmek amacıyla yapılan katalog taramalarında şu bilgilere ulaşılmıştır:⁵⁶

I. Cilt

Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Ek, 33

Nüshanın baş kısmı eksiktir. Nüsha, *Mesnevî*'nin ilk cildinin 1646. beytiyle başlamaktadır ve bu cildin son beytiyle tamamlanmaktadır. Nüsha, 334 varaktan oluşmaktadır. H 1043/M 1634 yılının Zilkade ayında istinsah edilen nüshada müstensih kaydı ve telif tarihi yoktur. Nüshanın ilk sayfasında Pîr Muhammed'in vefatından çok sonra yazıldığı anlaşılan "şerhu'l-Mesneviyyi's-şerîf eş-şehîr bi-Cân-ı Âlem temellekehû Dervîş Esrârü'l-Mevlevî, sene 1210" ve "cild-i evvel" ifadeleri yer almaktadır.

⁵⁵ İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî'nin *Mecmû'atu'l-Letâif ve Matmûratu'l-Ma'ârif* adlı Mesnevî şerhi, *Hazînetü'l-Ebrâr*'dan sonra yazıldığı için Ankaravî'nin şerhinde *Hazînetü'l-Ebrâr*'a yapılan atıflar *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın kaç cilt olduğunun ispatlanması açısından oldukça kıymetlidir. Ankaravî'nin Mesnevî şerhinin 3. cildi Rabia Akdağ tarafından (Akdağ, 2023), 4. cildi Mehmet Özdemir tarafından (Özdemir, 2013), 5. cildi Bestami Bilge tarafından (Bilge, 2022), 6. cildi ise Özlem Güngör tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır (Güngör, 2019). Bu çalışmalara göre İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî'nin Mesnevî şerhinin 3, 4, 5 ve 6. ciltlerinde Cân-ı Âlem'e (*Hazînetü'l-Ebrâr*'a) atıf yapılmıştır.

⁵⁶ Kataloglarda yapılan taramalarda *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın farklı adlarla kayıtlı olduğu tespit edilen nüshaları, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Kataloqlama ve Tasnif Birimine iletilmiş (Ekim, 2023) ve bu yazmaların eser adının *Hazînetü'l-Ebrâr*, müellif adının ise *Cân-ı Âlem* (*Şeyh Budak*), *Pîr Muhammed Efendi el-Balikesirî el-Mevlevî* olarak düzenlenmesi sağlanmıştır.

III. Cilt

Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 179

Hazînetü'l-Ebrâr'ın 3. cildinin telifi H 1008 senesinin Şaban ayında (M 1600) tamamlanmış olup bu nüshası Hüsâmeddîn bin Hayreddîn tarafından istinsah edilmiştir ve nüshada istinsah tarihi bulunmamaktadır. Nüsha, 405 varak olup 33 satır olarak 1b-16b talik hatla, 17a-405b kûfi hatla istinsah edilmiştir. Nüshada müellif ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır (vr. 405a).

IV. Cilt⁵⁷

Hazînetü'l-Ebrâr'ın 4. cildinin telifi H 1026/M 1617 yılında tamamlanmış olup bu cildin 2 nüshası tespit edilmiştir:

Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 308

Bu nüshada istinsah tarihi ve müstensih kaydı bulunmamaktadır. 529 varak olan nüsha, 31 satır olarak nesih hat ile istinsah edilmiştir. Nüsha tamdır. Nüshanın yaklaşık 150 sayfasında derkenâr şeklinde metinler vardır. Bu metinler, o sayfalardaki beyitlerle ilgili Ankaravî'nin şerhinin naklidir. Nüshadaki derkenârların birindeki tarih kaydına göre bunlar, 4. cildin telif tarihinden 190 yıl sonra (H 1216) not düşülmüştür.

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü, R. 440

İbrâhîm bin Şabân bin Pîri tarafından H 1035/M 1626 senesi, Ramazan ayının 21. günü tamamlanan bu nüsha, 319 varak olup 33 satır olarak talik hat ile istinsah edilmiştir. Nüsha tamdır fakat 19. varak, bu nüshadaki 12. varak ile 13. varak arasındadır. Nüshada derkenâr şeklinde çok az beyit ve ibare vardır. Bu beyitler genellikle *Mesnevî-yi Şerîft*endir, ibareler ise şerh yazımı esnasında unutilan esas metnin içinden cümlelerdir.

2.2. Hazînetü'l-Ebrâr'ın İmla ve Dil Hususiyetleri

Eserde görülen başlıca imla ve dil hususiyetleri şunlardır:

▪ Müellif/müstensih pek çok yerde kalın yazılması gereken harfleri ince, ince yazılması gereken harfleri kalın yazmıştır:

⁵⁷ *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 4. cildi iki nüsha üzerinden tenkitli metin olarak hazırlanmış ve neşredilmiştir (Uçar, 2021b; Uçar, 2022a).

Mesnevî-yi Şerîfün her cildini sayf u rebîde erbâb-ı devlet seyr idüp varup safâlanacek bâg u gülzâra teşbih eylemişdür (Uçar, 2022a: 60).

*Fehm eyle ki ol bugday cümle buncılayındur yanî bir avuç bugdaydan ol anbârda olan ne cins **oldugi** malûm olur kezâlik cüz-i bâd senün tahrîk ü tasarrufunsuz müteharrik **olmaduginden** küllî bâd dahı Hak Teâlâ Hazretinün tedbîr ü tasarrufunsuz müteharrik **olmadugi** malûm olur* (Uçar, 2022a: 129).

*Ammâ ebleh didüğüm ol bir sefîh ve nâdân ebleh degildür o **masharalük** ile iki katdur yanî ziyâde hırs ve tamâından olanca aklı dahı gidüp câhil ve ahmak olup dâyim acz ve temellük izhâr itmek ile ehl-i dünyânun katında hor ve hakîr ve serfürü olmışdur* (Uçar, 2022a: 611).

*elhâsıl eger bâdun seyr ü hareketiyle yanî esmesiyle nebât-ı zemîn başını sallasa yûri sen anun başını **salladugine** magrûr olma* (Uçar, 2022a: 1164).

▪ *Hazînetü'l-Ebrâr*'da bazı kelimelerin yazımında ikilik bulunmaktadır. Metinde geçen *kendi/kendü, hıdmet/hizmet, ötürü/ötürü* gibi kelimeler bunlardan bazılarıdır.

▪ İki nüshada da telaffuzu özellikle belirtilmek istenen bazı kelimeler için harekeye başvurulmuştur. Bazen de metinde hareke yoktur ama cümle içindeki harflerin harekesi belirtilir:

*tenûk **tânun fethası** ve **nûnun zammesiyle** yufka ve ince manâsınadır* (Uçar, 2022a: 1498).

▪ Ayrıca metinde arkaik kelimeler de bulunmaktadır. Bunlar o dönem kullanımda olan kelimeler olduğu için bu kelimelerde hareke bulunmamaktadır. **mızganmak** (uyuklamak, azıcık uyumak), **bukagı** (ağır cezalıların veya hayvanların ayağına takılan zincir), **sıklık** (ıslık), **oyan** (atların ağzına takılan araç, gem), **oğurlamak** (çalmak, hırsızlık yapmak), **gümürdenmek**, **sokranmak** (homurdanmak) gibi.

▪ *Hazînetü'l-Ebrâr*'da Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eklerin kullanıldığı da görülmektedir:

*fırsat elde iken ehl-i dilün kelâm u irşâdından husûsan güzîde-yi evliyâ Hazret-i Mevlânanun kelâm-ı şerîflerinden mütenebbih olup safâpezîr **olavuz*** (Uçar, 2022a: 70).

*Ve ger gaflet ile biz ana cebîn **koyavuz** yanî bilmezlikte biz ana itaat idüp serfürü **eyleyevüz*** (Uçar, 2022a: 554).

▪ *Mesnevî*'de argo ve kaba ifadeler zikredildiği için *Hazînetü'l-Ebrâr*'da da bu gibi ifadelerin kullanıldığı görülmüştür:

*Zen filhâl ol oynaşını sînesine çekdi meger evvel anunla kavl idüp ol mahalde ihzâr itmiş idi zevci dirakta çıkarken fevrî ana işâret idüp getirüp sînesine çekdi bereşde ber sîne manâsınadır ind manâsına olursa manâ böyle olur zen erinün katında filhâl oynaşını çekdi yanî anun gözi öninde anı çeküp getürdi ve **anunla cimâa meşgûl oldu** lâkin vech-i evvel evlâdur (Uçar, 2022a: 1423)*

*Pes şevher dahı dirakt üzerinden bu hâli görüp didi ki ey **rûspî** kimdür ol herîf (Uçar, 2022a: 1423)*

2.3. Hazînetü'l-Ebrâr'ın Şerh Metodu

Klasik şerh geleneğinde öncelikle şerh edilecek ana metin verilmiş, sonrasında da metnin şerhi gelmiştir. *Hazînetü'l-Ebrâr*'da da Pîr Muhammed, önce *Mesnevî* beyitlerini vermiş, ardından beyitleri şerh etmiştir.

Şârih, beyit bazlı şerhten ziyade mısra bazlı şerhi benimsemiş, mufassal şerh ve mücmel şerh yöntemlerini bir arada kullanmıştır. Pîr Muhammed, şerhi bazen harf düzeyine kadar indirip oldukça detaylı bilgi vermiştir.

Pîr Muhammed Efendi, kimi zaman mısraları şerh etmemiş, sadece tercüme etmekle yetinmiştir. Bunu bazen *Mesnevî*'de geçen başlıklar için de yapmıştır. Bu, okuyucunun bu mısraları kolayca anlayabileceği düşüncesiyle yapılmış olabilir. Aşağıda sadece tercümenin veya mücmel şerhin yapıldığı birkaç örnek verilmiştir:

Gerden-i in Mesnevîrâ besteyî

Bu Mesnevînin gerdânını bağlamışsın (Uçar, 2022a: 76)

Hîz Belkîsâ çü Edhem şâhvâr

Kalk ey Belkîs şâh Edhem gibi (Uçar, 2022a: 392)

Ba'd ezân gûşet keşed merg ânçünân

Zîrâ andan sonra mevt senün kulagunı ancılayın çeker

Ki çü düzd âyî beşihne cânkenân

Ki düzd ü harâmî şihne ile geldügi gibi sen dahı ol vakti cân çeküşerek gelürsin ammâ ol zamân nefi yokdur (Uçar, 2022a: 487)

Pîr Muhammed, *Hazînetü'l-Ebrâr*'da mufasssal şerh yöntemini de kullanmış olup aşağıda iki mısra örnek olarak verilmiştir:

Ân çerâg in ten buved nûreş çü cân

Pes imdi maksûd ne vechledür anla ki meselâ ol çerâg bu tendür anun nûrî cân gibidür yanî cism ü tenler ol çerâg gibidür ve nûr-ı cân ol çerâgun nûr u ziyâsı gibidür bu çerâg şem'anun nûrî ki nâriyla memzûcdur anun hakikati ve çerâg u şem'a taalluk u irtibâtının keyfiyyeti malûm degildir pes bu misâlden nûr-ı cânun hakikat ü sırrını ve bedene keyfiyyet alâkasını kemâ yenbagî fehm itmek niçe müyesser olur hulâsa-yı kelâm ten çerâg gibidür cân u dil ol çerâgun nûrî gibidür (Uçar, 2022a: 230)

Râziyâ yâ Mervezî mîsâz hoş

Ey Râzî Mervezî ile hoş u latîf düzüñ Râziyânun âhirindeki elif harf-i nidâdur ey Râzî dimekdür lâkin murâd Rey şehridür ki âhirine yâ-ı nisbet ilhâk olınsa nefis-i kelimeden olan yâ elife kalb olunup âhirine zâ idhâl iderler Râzî dirler Mervezîden murâd Merv şehridür ki ana dahı yâ-ı nisbet ilhâk itseler anun dahı âhirine zâ getirüp Mervezî dirler nite ki cild-i evvelün evâyilinde zikri mürûr eylemişdür bu mahalde Râzîden murâd ehl-i dil ve merd-i kâmindür Mervezîden murâd ehl-i dünyâdur yanî ey Rey şehriden gelen garîb ü müsâfir çün gelüp Merve nâzil olup ashâb-ı Mervle sâkin oldun pes imdi pâdşâha vâsıl olup anun katında cây-ı emne varup izz ü nâz mertebesine irişince anlar ile hoş geçinüp müdârât üzre ol elhâsıl ey benüm habibüm sen merd-i manevin âlem-i gayb ve vatan-ı aslîde ol pâdşâh-ı lâyezâlün zevk ü visâline visâl-i tecellî cemâliyle zevk ü safâ ve izz ü nâzda idün çünki andan gelüp bu dâr-ı fenâya nüzûl idüp anda sâkin oldun erbâbı içinde garîb ü müsâfirsın pes girü ol pâdşâha vâsıl olup huzûr-ı şerîfinde makâm-ı emne varup ol izz ü nâza irişince bu dâr-ı fenânun ashâbıyla hoş geçinüp müdârât üzre ol zîrâ dünyâ segler yatagıdır seg yatagında kavî olur mâdâm ol kâdir pâdşâha vâsıl olmayasın sana mûris kesret olup vaktüne mâni olurlar (Uçar, 2022a: 1520)

Şârih şerhini çoğunlukla mısra mısra yapmış olsa da birkaç beyti bütün olarak şerh etmiştir:

Tâ ki nûreş kâmil âmed derzemîn

Tâcirân râ rahmeten li'l-âlemîn

Tâ ki anun nûr u ziyâsı tâcirlerden ôtûri rûy-ı zemînde kâmil geldi âlemîne rahmet için tâcirân râ mîsrâ-ı evvele kayd u masrûfdur bu mîsrâdaki nûr ziyâ manâsınadır zîrâ nûr ziyâdan eammdur yâhûd kâmil âmed dinildiği için nûr dinilmiş ola yanî tâ ki tâcirler için rûy-ı zemînde anun nûr kâmil geldi ziyâ mertebesinde oldu âlemîne rahmet için pes ey merd-i manevî sen dahî hurşîd-i âlemsin nûrun âftâb gibi kâmil gelüp cihân gündüze dönmüşdür vech-i şerîfünden nakd u kalb zâhir olup nîk ü bed mümtâz olmuşdur vücûdun âlemîne rahmetdür lâcerem sana ziyâu'l-Hak veddîn diyü tesmiye olunmuşdur egerçi Hazret-i Hüsâmeddîn güzîde-yi evliyâdur lâkin her velî zamânında âlemîne rahmet geldüğine işâret vardır (Uçar, 2022a: 83-84)

Pîr Muhammed, *Mesnevî*'de yer alan harflerin farklı okunuşlarına dair de şerhlerde bulunmuştur:

Pes adüvv-i cân-ı sarrâfest kalb

Pes kalb ü hîle bâz sarrâfun cânının adûsudur **bes dahî câyizdür bâ-ı Arabî ile** ki manâ böyle olur kalb ü kallâb sarrâfun cânının ziyâde adûsudur ammâ (Uçar, 2022a: 84)

Zeyd yek zâtest berân yek cenân

Hâlbuki Zeyd nefsinde bir zâtdur lâkin ana nisbetle cân u cenân u ârâm-ı cândur

Û berîn dîger heme renc ü ziyân

Ammâ ol bu gayra nisbetle dükeli renc ü ziyândur zîrâ ana nisbetle Zeyd dil ü cân ve buna nisbetle zi'b ü hayvândur cenânda **cîm-i Arabînin fethasıyla** dil ü cân manâsınadır ki anun üzerine şerh olındı eger **cîm-i Acemî ile çünân olursa** manâ böyle olur Zeyd bir zâtdur lâkin ana ancılayındur yanî sultân görünür ammâ bu gayra dükeli renc ü ziyândur yanî nâkıs u şeytân görünür zîrâ ol Zeydi sever dost göziyle nazar bu sözüümüz düşmen gözüyle nazar eyler pes ana dil ü cân u Yûsuf-ı Kenân görünür ammâ buna zi'b ü ded ü hayvân görünür egerçi bu dahî câyizdür lâkin vech-i evvel evlâdur (Uçar, 2022a: 103)

Pîr Muhammed, ayrıca iki beyitte ilk mısraları tercüme veya şerh etmemiş, sadece “merhûndur” ifadesini yazarak geçmiştir. İlk mısra, ikinci mısra ile birlikte şerh edilmiştir:

Güft peygamber ki vakt-i imtihân

Merhûndur

Âmed eknûn tâ gümân gereded ayân

Pes Hazret-i Peygamber a.s. didi ki ey kavm işde şimdi imtihânun vakti geldi tâ zann u gümân ayân ola yanî devlet ü emâretde mülk ü âriyyet zâhir ü nümâyân ola didi (Uçar, 2022a: 1128)

Pîr Muhammed, gerekli gördüğü yerlerde dil bilgisi ile ilgili çeşitli açıklamalar yapmıştır.

Ol verkânun bükâ vü mebkâsı hüsn-i terennümle sadâ eylerdi tegarrad gayn-ı mu’ceme iledür tefe”al bâbından fi’l-i mâzîdür kuş ötmek manâsınadır egerçi verkâ mü’ennes olduğu itibarıyla tetegarrud olup tânun biri mahzûf ola yanî fi’l-i muzâri müfred-i mü’ennes-i gâibe ola ve manâ böyle ola ol verkâ bir mertebe feryâd eyler ki anun bükâsı hüsn-i terennümle edâ vü sadâ eyler yanî hem aglar ve hem âşikâne terennüm eyler (Uçar, 2022a: 71)

Pîr Muhammed, beyitlerin şerhinde bazen edebî sanatları da zikreder.

Z’ân sühan binşâned ü sâzed devâ

*Ol kelâmdan teskîn eyler ve ilâc u devâ düzer vesvâs vesvese idici manâsınadır ki minşerri’l-vesvâsi’l-hannâs bunu izâh eyler vesvese manâsına dahı gelür bu beyt-i şerîfde **leff ü neşr-i müretteb** dahı olmak câyizdür sühan ibâretinde buna işâret vardur (Uçar, 2022a: 1395-1396)*

2.3.1. Şârihin Maksadı

Şârihlerin şerhlerini yazma maksadı genellikle şerh ettiği metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Pîr Muhammed, *Hazînetü’l-Ebrâr*’ın 4. cildinin dibacesinde bu şerhi yazma sebebini “ondan hayat bulalım ve ruhumuz istifade etsin” şeklinde izah etmiştir. Şârih, bu cildin dibacesinde her cildin güzel olduğunu ama dördüncü cildin diğer ciltlerden daha güzel ve faziletli olduğunu belirtmiştir. Okuyucuya hitaben “En iyi şekilde hazır ol ki gönlün ve ruhun bu ciltte olan güzelliklerle hayat ve safa bulsun.” ifadelerini kullanmıştır:

dördüncü seyr ü hareketimiz ahsen-i merâbi ve ecell-i menâfiadur dilerüz ki ana dahı şürû idüp biraz zaman andan dahı hayât u rûhbaş olavuz egerçi her biri latîf merîalardur lakin cild-i râbi hayât ve menâfi yönünden ahsen ü eceldür imdi ey âşık-ı sâdık kemâl-i istihzârla hâzır ve müstahzır ol tâ ki dil ü cânun bu bâğ u gülzârda olan letâyif ü menâfiden dahı hayât ve safâpezîr ola (Uçar, 2022a: 40)

2.4. Hazînetü'l-Ebrâr'da Kullanılan Kaynaklar

İslami değerlerin ve tasavvufun şekillendirdiği bir dünyada yetişen şârihlerin başvurduğu ilk kaynaklar dinî olanlardır. Klasik Türk edebiyatı alanında yazılmış bir metnin ayet, hadis, kısas-ı enbiyâ gibi dinî kaynaklara başvurulmadan şerh edilmesi zaten beklenemez. Özellikle *Mesnevî*'nin mevzubahis kaynaklarla iç içe olduğu aşikârdır. Şârihler, *Mesnevî* şerhlerinde bunlar haricinde diğer şârihler tarafından kaleme alınan *Mesnevî* şerhlerini de kullanarak şerhlerini zenginleştirmiş ve bu sayede geniş bir bakış açısı sunmuşlardır.

Pîr Muhammed Efendi, *Mesnevî* beyitlerini şerh ederken ele aldığı konuyu daha iyi anlatmak ve benzer fikirleri ifade etmek için ayet ve hadislerden, tefsirlerden, kısas-ı enbiyadan, menkıbelerden, hikâyelerden, kelim-ı kibarlardan, *Mesnevî*'nin diğer ciltlerindeki beyitlerden, atasözlerinden ve deyimlerden, Arapça-Farsça şiir ve vecizelerden istifade etmiştir (Uçar, 2022b). Şârih, düşüncülerini dile getirirken şerhte kullandığı kaynağın sadece adını veya sadece müellifini belirttiği de olmuştur.

2.4.1. Ayetler

Kur'ân-ı Kerim, İslami Türk edebiyatının en temel kaynağıdır ve ondan bağımsız bir şekilde metin şerhi mümkün değildir. *Hazînetü'l-Ebrâr*'da da bu temel referansın sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Şârih, şerhinde pek çok ayeti uygun bir şekilde kullanmış, bazı ayetler metin içinde defaatle kullanılmıştır.⁵⁸ Aşağıda ayetlerin *Hazînetü'l-Ebrâr*'daki kullanımına bir örnek verilmiştir:

Çün ziçeşm-i hîş ü halkân dûr şud

Çünkü ol hazret akrabâsının ve halkınun gözinden dûr oldu hîş hısm u akrabâ manâsınadır murâd âşinâ vü ecnebî cemî halkdan dûr oldu dimekdür egerçi kendü manâsına olmak dahı mümkündür zîrâ tâlib-i Hak

⁵⁸ *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın 4. cildinde en çok kullanılan ayet tespit edilmiş, bu ayetin kullanımıyla ilgili bir makale hazırlanmıştır (Uçar, 2021a)

olanun vücûdî kendüniün gözinden dahî dûr u mehcûr olur zîrâ nefsinden nazarın çevirüp Cenâb-ı Hakka nâzır olur **asâ en tekrahû şey'en ve huve hayrun lekum**⁵⁹ mefhûmından safâpezîr olup nefsine mülâyim olmayan nesnelere mâyl olur (Uçar, 2022a: 395)

Şârih, ayetlerin tefsirini yaparken bazı müfessirlerin yorumlarından da faydalanmıştır, “erbab-ı tefsir” ifadesini kullanarak paylaştığı düşünceye ait kaynağı belirtmeden geçtiği de olmuştur.

Kâdî rahimeh tefsîr-i şerîfinde kitâbâdan murâd hiye sahîfetu amâlihîm didükden sonra buyurur evinnufûsu'l-muntekişeh biâsârî a'mâlihâ feinne'l-efâle'l-ihyâriyyeh tuhdisu finnefsi ahvâlen ve lizâ yufidu tekrîruhâ lehâ melekât (Uçar, 2022a: 497)

2.4.2. Hadisler

Hadisler, şârihin faydalandığı bir diğer kaynaktır. Hadis metinleri genellikle Arapçadır. Bununla birlikte Arapçasıyla beraber Türkçesi de verilen veya sadece Türkçesi verilen hadisler de bulunmaktadır.

*ced bunda baht u devlet manâsinadur nite ki bu hadîs-i şerîfde vârid olmuşdur Allâhumme lâmania limâ atayte velâmutiye limâmenate velâyenfeu zelceddi minke'l-ced*⁶⁰ (Uçar, 2022a: 66)

*bir rivâyet üzre bu hadîs-i kudsîde kurb-ı nevâfil tasrîh olunup bu vechle buyurmuşlardur lâyezâlu'l-abdu yetekarrabu ileyye binnevâfil hattâ ahbebtelhû feizâ ahbebtuhû kuntu lehû semahullezî yesmeu bî ve basarahullezî yubsûru bî*⁶¹ (Uçar, 2022a: 107)

Pîr Muhammed, *Hazînetü'l-Ebrâr*'ı hazırlarken faydalandığı hadislerin sadece birkaçının kaynağını açıkça belirtirken (İbn Abbâs, Enes bin Mâlik, Abdullâh bin Mesûd, Abdullâh bin Câbir gibi) çoğunlukla hadisleri “rivayet olunur ki”, “rivayetdür ki”, “mervîdür ki” gibi ifadelerle kaynağını belirtmeden aktarmıştır:

Hazret-i Câbir radiyallâhu anh rivâyet idüp didi kâne'n-nebiyyu a.s. izâ hatabe istenede ilâcizin nahletin minsivârî'l-mescidi felemmâ sunia lehu'l-minber festevâ aleyhi sâhati'n-nahletu'l-letî kânet yahtubu indehâ hattâ

⁵⁹ “Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz.” (Bakara 2/216)

⁶⁰ “Ey Allah'ım! Verdiğin nimetlere mâni olucu manî olduklarını da verici yoktur. Güç ve kuvvet ancak sendendir” (Müslim 593/137, Buhârî 6265, Ebu Davud 1505, Nesei 3/71).

⁶¹ Kulum nafîle ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü olurum (Buhârî, Rikak 38).

kâdet tenşakku fenezele'n-nebiyyu a.s. hattâ ehazehâ fedammehâ ileyhi fesekenet kessabiyyillezî bekâ indemihrâbeyyi summe sekene hîne vusûlihî ileyhi kâle a.s. beket alâmâ kânet tesmeun minezzikri (Uçar, 2022a: 1011)

2.4.3. Peygamber Kıssaları

Şârihlerin faydalandığı önemli kaynaklardan biri de peygamber kıssalarıdır. Mevlâna, *Mesnevî-yi Şerîf*'inde Hz. Muhammed'den, Hz. Musa'dan, Hz. İsa'dan, Hz. Yusuf'tan, Hz. Süleyman'dan, Hz. Nuh'tan, Hz. İdris'ten, Hz. Yakup'tan, Hz. İbrahim'den (Hz. Halil) çeşitli vesilelerle bahsetmiştir. Dolayısıyla Pîr Muhammed de *Mesnevî* beyitlerinde atıfta bulunulan olayları *Hazînetü'l-Ebrâr*'da izah ederek peygamberlerin hikâyelerinden yararlanmış ve şerhine zenginlik katmıştır.

Hazînetü'l-Ebrâr'da peygamber efendimiz (s.a.v) diğer isimleriyle (Hz. Ahmed, Hz. Mahmud, Hz. Mustafa) de anılmıştır. *Mesnevî*'de zaten efendimizin süttten kesilmesinden Miraç hadisesine kadar hayatından birçok kesit bulunmaktadır.

bir vakt ol hazret âbdest itdükleri mahalde mübârek yaşmaklarını giymege teveccühlerinde bir ukâb gelüp yaşmaklarını kapup biraz kaldırdı ba'de döndürüp tozunı silker gibi silkti meger içine bir hayye girmiş idi anı bıragup girü mübârek yaşmaklarını indirüp öninde kodı ve didi ki yâ Resûlallâh yukarıdan gördüm ki içinde hayye vardır gaflet ile mübârek ayaklarınıza gıyesüz diyü inüp kalduram yohsa ki hâşâ ki bîdebeâne vaz itdüm pes ol hazret ukâba duâ eyledi ve didi ki biz dahı yaşmagımuza efi dâhil oldugini bilmez degil idük lâkin cân u dil dâyim kendü mühimmine meşgûldür aceb yaşmakda ne var ola diyü müstahzır olup teveccüh itmege bizüm müsâademüz yokdur buyurdılar (Uçar, 2022a: 1511)

2.4.4. Menkıbeler

Pîr Muhammed, rivayet edilegelen herhangi bir menkıbeyi veya hikâyeyi eserinde *Hikâyet* başlığını atarak zikretmektedir:

Hikâyet

Râbia-yı Adeviyyeden mervîdür ki hasta olmuş ziyâde nâle vü enîn eyler iyâdeye gelüp hâlin sorsalar hamd ü şükr ile cevâb virürdi mizâcunuz ne ister buyrunuz tedârik idelüm didiler mizâcum hastalük ister didi ne aceb derd ü belâ istemekde fazîlet ü sevâb var mıdur böyle ise biz dahı isteyelüm didiler ol hazret hayır muhâlîf anlamanuz bu sözün aslı budur ki ben kemâl-i sıhhatde iken Allâhumme'f al binâ mâ entelehû ehlun velâtef al

binâ mâ nahnulehû ehlun diyü duâ iderdüm yanî Hudâ-yı müteâl bana nâfi olanı sen bilürsin istediğini vir bana benüm istediğim virme dir idüm işte benüm istediğim budur elindeyi hoş gör diyüp bu derdi musallat eyledi yâ şimdi bana bunu gerekmez mi diyelim bu hod câyiz degildir lâzım olan anun murâdına rızâ virmekdür mizâcum hastalük ister didiğim bu vechdendür muhâlif fehîm itmenüz sıhhat ü âfiyet zamânında belâ vü mihnet itmek câyiz degildir hemân emr-i kazâyı nâzil oldukda sabr idüp hüsn-i rızâyı kabûl etmek gerekdür didi pes niçün nâle vü enîn idersiz didiler ol hazret buyurdu ki bu hâlete şikâyet degildir terk-i celâdet alallâhdur cânın dişine alup sıkılıp turmak de'b degildir belki nâle vü enîn iden kullarını Hak Teâlâ Hazreti sever anuniçün inlerüm (Uçar, 2022a: 117-118)

Pîr Muhammed, *Hazînetü'l-Ebrâr*'da sık sık önemli kişilere ve eserlere atıfta bulunurken bazen açıkça eser veya yazarın adını vermiş, bazen de isim vermeden atıfta bulunmuştur. Bu atıflardan bazılarında okuyucular ilgili kitaplara yönlendirilirken bazılarında o eserlerden manzum veya mensur cümleler paylaşılmıştır.

Pîr Muhammed, *Hazînetü'l-Ebrâr*'da Ömer ibn Fâriz'in *Tâiyye*'sinden, Molla Câmi'nin *Nefehât ve Subha*'sından (*Subhatü'l-Ebrâr*), Kemâlpâşazâde Efendi'nin *Dekâyık-ı Hakâyık* adlı kitabından, İbn-i Arabî'nin *Tedbîrât-ı İlâhiyye*'sinden, Hakîm'in *Îlâhînâme*'sinden, Rûzbihân-ı Baklî'nin *Abheru'l-Âşıkîn* adlı kitabından, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ından, Abdurrahîm İznîkî'nin *Dîvân*'ından paylaşımlar yapmıştır.

Ayrıca *Kelîle ve Dimne*, Âşık Paşa, *Garibnâme*, Niyâzî-yi Mısırî - *Mevâidü'l-İrfân*, Karamanlı Nizâmî - *Mahzen-i Esrâr*, Sa'dî - *Bostan*, *Gülistân*, Eşrefzade Rûmî, Hâfız-ı Şîrâzî, Yazıcıoğlu Mehmed - *Muhammediyye*, Şebüsterî, *Gülşen-i Râz* da eserde zikredilmiştir.

2.5. Hazînetü'l-Ebrâr'daki Kültürel ve Folklorik Unsurlar

2.5.1. İnanışlar

Toplumların farklı dinler ve kültürlerle etkileşimde bulunmasının sonucunda bu dinlerden ve kültürlerden gelen bazı inançlar toplum içinde yer etmiştir. Bu inanışlar, âdeta günlük yaşamın kılavuzları olarak rol oynarlar.

Pîr Muhammed'in *Hazînetü'l-Ebrâr* adlı eserinde de çeşitli inanışlara dair örnekler bulunmaktadır. Örneğin bazı ayetlerin bir kâğıda yazılıp suya bırakılıp

doğum zamanı gelen kadına içirilmesinin doğumun daha kolay olacağına dair bir inaniş *Hazînetü'l-Ebrâr*'da yer almaktadır:

*baz eizzeden mervîdür ki bu âyet-i kerîmeyi bir varakaya yazup suya
biragup hîn-i vilâdede avrata içirseler âsân tarikle husûlî müyesser ola
biiznillâhi teâlâ eûzu ve besmele bade ve evhaynâ ilâummi Mûsâ
enardîihi ...innâ râddûhu ileyk⁶²e varınca ve dahı izessemâun şekkat ve
ezinet liRabbihâ ve hukkat ve ize'l-ardu muddet ve elkat mâfîhâ ve
tehallet ve ezinet liRabbihâ ve hukkat⁶³ ve hem yahrucu minbeyni's-sulbi
vetterâib⁶⁴ (Uçar, 2022a: 132)*

2.5.2. Atasözleri ve Deyimler

Pîr Muhammed, kültürel mirasımızın önemli bir parçası olan atasözleri ve deyimlerden *Hazînetü'l-Ebrâr*'ında sıklıkla faydalanmıştır. Şârih, bu atasözlerini ve deyimleri açıklarken çoğu zaman “darb-ı mesel” ifadesini kullanmıştır. *Hazînetü'l-Ebrâr*'da kullanılan bazı darb-ı mesel örnekleri şunlardır:

*Âb ser-i çeşmeden tîredür ey hîrehîşm yanî darb-ı meseldür ki **bnar**
başından bulanur dirler (Uçar, 2022a: 765)*

*Ammâ ben görmedüm teşnelük hâb getüre yanî teşne uyumak kâbil
degildür zîrâ aç ve susuz hergiz uyumaz nite ki darb-ı meseldür **yılan sokan**
uyumış aç uyumamışdur (Uçar, 2022a: 1334)*

2.5.3. Hastalıklar

Pîr Muhammed, *Hazînetü'l-Ebrâr*'da bazen beyitlerde bahsedilen hastalıklar hakkında kısa açıklamalar yapmıştır. Bu hastalıkların bazıları fiziksel, bazıları ise ruhsaldır:

*Meselâ çünki çeşmüm ameşde surh ola **ameş** emrâz-ı çeşmden bir
marazdur ki dâyim yaşarmagla kızarup alil ü zaîf olur yanî çün gözümde
böyle bir maraz ola (Uçar, 2022a: 158)*

*üç nesne cemî hatâ ve habâsetün asl u menşeidür **kibr** ve **hırs** ve **hased**
lâkin hased devâsız derddür zîrâ her birinün zıddı vardur ilâcun bizzıddı
mumkinun⁶⁵dür meselâ ucb u kibr hilm ü tevâzu ile hırs u tamâ kanaat ve*

⁶² “Mûsâ'nın annesine, “Onu emzir, ... biz onu sana döndüreceğiz.” diye ilham ettik (Kasas 28/7).

⁶³ “Gök yarıldığı ve Rabbine boyun eğdiği zaman -ki ona yaraşan budur-, yer uzatılıp dümdüz edildiği ve içindekileri atıp boşaldığı zaman, Rabbini dinlediği zaman -ki ona yaraşan da budur- (insan yaptıklarını karşısında bulur!” (İnşikâk 84/1-5).

⁶⁴ “Bu su, bel ile kaburga kemikleri arasından çıkar.” (Târik 86/7).

⁶⁵ Tedavisi zıddıyla mümkündür.

tevekkül ile mahv u izâle itmek mümkündür ammâ hasedün zıddı yokdur ki anunla ilâc olına meger hubb-i dünyâyı terk idüp ârzû-yı riyâsetden geçe cümlesinün asl u menşei oldur hubb-i riyâset munkatı olıcak cemîisi mahv olur (Uçar, 2022a: 1094)

2.5.4. Yer Adları

Hazînetü'l-Ebrâr'da beyitlerde adı geçen coğrafi konumlar hakkında da kısa bilgiler sunulmuştur:

Tâîf bir yerün ismidür ki anun sahtiyânı hûb u latîf olur dirler (Uçar, 2022a: 115)

Girdekûh Kürdistânda bir yirün ismidür ki ekser ehli mülhiddür dirler (Uçar, 2022a: 916)

Semerkand meşhûr bir şehrün ismidür mecma-ı evliyâdur dirler *Buhârâ* dahı ancılayındur hattâ ulûm u fûnûn ile pür ü memlû oldığıçün Buhârâyı baz mahalde maden-i ilm ü hikmet olan ehl-i dilden kinâyeye eylerler ve gâh olur anların menşe ü makargâhı olan yerden kinâyeye eylerler nite ki şâh-ı Buhârâ ve anun vezîri hikâyesinde darb-ı mesel tarikiyle zikr eylemişdür elhâsıl Semerkand ve Buhârâ cemî ulûm u maârifün kân u madenleridür (Uçar, 2022a: 1321)

3. Pîr Muhammed'in Diğer Mesnevî Şârihleriyle Etkileşimi

Mesnevî-yi Şerîf, İslami, edebî, tasavvufi ve felsefi katmanlar bakımından oldukça zengindir. Bu zenginlik, her okuma ve yazma denemesinde yeni yorumların ortaya çıkmasına neden olmuş, *Mesnevî* için yazılan tercüme ve şerhler neredeyse kendi başlarına birer eser niteliği kazanmıştır. Bu eserler her ne kadar telif eserler olarak kabul edilse de şârihler kendilerinden önce yazılan tercüme ve şerhlerden istifade etmişlerdir.

Pîr Muhammed, *Mesnevî* beyitlerini açıklarken önceki *Mesnevî* şerhlerine nadiren atıfta bulunmuş ve isim vermek yerine genellikle “erbâb-ı tahkîk, bazıları” gibi ifadeler kullanmıştır:

Sürûrî Efendi kuddise Hazret-i Bâyezîdün kelâm-ı şerîfiyle kâgıdı tezyîn ü ârâste eylediler *diyü manâ virmişlerdür* (Uçar, 2022a: 815)

Ba'z kimse rehn-i güzâfe ibâretinde bir mahzûr fehmi idüp nüshayı böyle ihtiyâr itmişler yâfteş reh nîgüzâfe cüstenest ve *böyle manâ*

virmişlerdür ana yol bulmak güzâfe talep itmek degildir yanî kasd u cûd u ihtimâm ile olur lâkin bu vehmdür mahalle münâsib olmaduğı âkile zâhir ü nümâyândur (Uçar, 2022a: 885)

Pîr Muhammed'in ve eseri *Hazînetü'l-Ebrâr*'ın, sonraki dönemlerde yazılan şerhleri nasıl ve ne kadar etkilediğini tespit etmek kolay değildir. Çünkü *Hazînetü'l-Ebrâr*'dan sonra kaleme alınan birçok *Mesnevî* şerhi bulunmaktadır. Fakat etkileşimi örneklendirmek adına meşhur *Mesnevî* şerhlerinden biri olan Ankaravî şerhinde Pîr Muhammed'e (Cân-ı Âlem) yapılan atıflar burada zikredilebilir.

Özdemir tarafından yapılan doktora çalışmasında Ankaravî'nin Pîr Muhammed'e (Cân-ı Âlem) 5 yerde atıf yaptığı tespit edilmiştir (Özdemir, 2013: 371, 455, 508, 813, 1272)⁶⁶. Güngör'ün yaptığı doktora çalışmasında Ankaravî-Pîr Muhammed (Cân-ı Âlem) etkileşimi ele alınmış ve Ankaravî'nin Pîr Muhammed'e (Cân-ı Âlem) 6 yerde atıf yaptığı belirtilmiştir (Güngör, 2019: 220-226)⁶⁷. Bilge tarafından yapılan doktora çalışmasında Ankaravî'nin Pîr

⁶⁶ **Birinci atıf:** “şerrâh-ı Mesnevî olan Sürûrî ve Şem’î ve **Cân-ı Âlem** biri birine taklid idüp bu mahallî bir gayrı güne şerh etmişlerdür” (Özdemir, 2013: 371).

İkinci atıf: “**Cân-ı Âlem** merhûm şerhinde dir meselâ istâde ve râkid olan âb ki anun cereyân u seyri nihândur andan murâd arzûn ecvâf ve urûkında câri olan âbdur” (Özdemir, 2013: 455).

Üçüncü atıf: “Şem’î ve **Cân-ı Âlem** böyle dimişdür ve Sürûrî aslâ manâ virmeyüp ihmâl kılmışdur” (Özdemir, 2013: 508).

Dördüncü atıf: “bu manâ **Cân-ı Âlemün** ve Şem’inün ihtiyâr eyledüğü manâdur” (Özdemir, 2013: 813).

Beşinci atıf: “Sürûrî ve Şem’î ve **Cân-ı Âlem** kendü şerhlerinde ezbehr-i ibâd ihtiyâr itmişlerdür bu takdîr üzre dahı manâ ol Hudâ ibâdından ötüri Kâfi isminün miiftâhı geldi demek olur lâkin anların birisi bu beytün manâsına vâkıf olamamışlardur” (Özdemir, 2013: 1272).

⁶⁷ **Birinci atıf:** “begüfti de olan yâ hikâye içindür hitâb için degildir gaflet olunmaya ki Şem’î merhûm **Cân-ı Âlem** merhûm hitâb için zann eylemişdür anların virdüğü manâ ihtiyâr kılınmaya” (Güngör, 2019: 420).

İkinci atıf: “**Cân-ı Âlem** merhûm dahı bunu ihtiyâr itmişdür ammâ za’fandan hâlî degildir” (Güngör, 2019: 765).

Üçüncü atıf: “velikin bu beytleri şârih-i mesnevî olanlar bir âher vech üzre te’vîl itmişler ammâ nazar olınsa münâsebetden baîd gitmişlerdür mahalle münâsib olan manâ asl budur meselâ Şem’î merhûm böyle dir sâhib-i akl olan kimse su’âlde bir cûd u atâya tâlibdür ki ol cûd u atâ bu cihânda yokdur ve **Cân-ı Âlem** merhûm hem dir gedâlukda bir cûd u sehâya tâlibdür ki yokdur yanî ki fakr u fenâda bir cûd u sehâya tâlibdür ki yokdur ki ol cûd u sehâdur ve kezalik fakr u fenâda bahşâyış ve ihsânları yoklukdur vehmî ve sûrî cûd u sehâ bile takayyüdleri yokdur” (Güngör, 2019: 812).

Dördüncü atıf: “Şem’î merhûmun ve **Cân-ı Âlem** merhûmun itdükleri teviller bu mahalde yerinde olmaz” (Güngör, 2019: 896).

Beşinci atıf: “nitekim bu meselde ol zenler tâyifesinden birinün lisânından nakl kılmışdur ve burada şârihlerün bu beyt-i şerîfe virdükleri manâ şifâ-yı sadrdan dür ve mahalle münâsib

Muhammed'e (Cân-ı Âlem) 3 yerde atıf yaptığı tespit edilmiştir (Bilge, 2022: 199, 375, 390)⁶⁸. Akdağ tarafından yapılan doktora çalışmasında ise Ankaravî'nin Pîr Muhammed'e (Cân-ı Âlem) 2 yerde atıf yaptığı tespit edilmiştir (Akdağ, 2023: 1008, 1596)⁶⁹. Ankaravî, şârihin veya şârihlerin şerhine katılmadığı yerlerde “anlarun virdüğü manâ ihtiyâr kılınmaya”, “Cân-ı Âlem merhûm dahı bunı ihtiyâr itmişdür ammâ za'fndan hâlî degildür”, “Cân-ı Âlem merhûmun itdükleri tevîller bu mahalde yerinde olmaz”, “Cân-ı Âlem merhûm bu manâyı fehm idemeyüp halt-ı kelâm eylemişdür yerinde degildür”, “Şem'i bu manâya vâkıf olamayup sehv eylemişdür kezâlik Cân-ı Âlem dahı Şem'îye taklîd eylemişdür”, “Şem'inin ve Cân-ı Âlemin virdikleri manâyı dirsên anlar tekellüfden hâlî degildür”, “Sürûrî ve Şem'i ve Cân-ı Âlem biri birine taklîd idüp bu mahalli bir gayri gûne şerh etmişlerdür” gibi ifadelerle tespitleri yanlış olan Sürûrî'yi, Şem'i'yi ve dahi Cân-ı Âlem'i eleştirmiştir.

Sonuç

Cân-ı Âlem lakabıyla bilinen Pîr Muhammed Efendi tarafından 17. yüzyılın başlarında *Mesnevî-i Şerif*'in tamamına yazılan mensur Türkçe şerh olan *Hazînetü'l-Ebrâr*, birçok yönden dikkate değer bir şerhtir. Pîr Muhammed, *Salihlerin Hazinesi* anlamına gelen *Hazînetü'l-Ebrâr* adlı eserini ruhumuzun *Mesnevî*'den istifade etmesi için kaleme aldığını dile getirmiştir.

olmadan katı mehcûrdur nitekim **Cân-ı Âlem** merhûm kalbzenen murâd nühûset ile teşîr iden kevkebdür dimişdür gayrısına dahı buna göre kıyâs eyle” (Güngör, 2019: 985).

Altıncı atıf: “Türkcûş bunda Tâtârî bîşmiş ve nîm puhte manâsınadur ammâ **Cân-ı Âlem** merhûm bu manâyı fehm idemeyüp halt-ı kelâm eylemişdür yerinde degildür” (Güngör, 2019: 1010).

⁶⁸ **Birinci atıf:** “likin sahîh olan nüshalarda cemîan dâl-i muceme ile dürdest vaki olmuşdur ve **Cân-ı Âlem** dür-dest imlâsının dür dest manasına tahammüli olduğını görüp ve eger ol bedbaht sensiz sefere gide ana iki red vardur dimişdür” (Bilge, 2022: 199).

İkinci atıf: “manâ şol kimsenün rızâsı ve murâdı içün ki o şem dökdi dimek olur ve şemi dükendi murâd mucıdır ve bu mahalde bir sebîl kinâye Hudâ-yı Teâlâ murâd olur ve likin Şem'i bu manâya vâkıf olamayup sehv eylemişdür kezâlik **Cân-ı Âlem** dahı Şem'îye taklîd eylemişdür” (Bilge, 2022: 375).

Üçüncü atıf: “terkibin bu manâya tahammüli vardur velikin sibâk u siyâka münâsib degildür eger Şem'inin ve **Cân-ı Âlemin** virdikleri manâyı dirsên anlar tekellüfden hâlî degildür ve tâlibe anlardan şifâ-yı sadr hâsıl olmaz” (Bilge, 2022: 390).

⁶⁹ **Birinci atıf:** “Cân-ı Âlem merhûm dir ki sitem est takdîrinedür bu münâsib degıldür Sürûrî Efendi dir ki lafz-ı sitem mısra-ı sâniye merhûndur” (Akdağ, 2023: 1008).

İkinci atıf: “...lâkin Şem'i merhûm ve Cân-ı Âlem merhûm buna bir aher vech üzre manâ virmişlerdür ki adem-i zevkden hâlî degıldür nitekim merhûm **Cân-ı Âlem** dir... (Akdağ, 2023: 1596).

Hazînetü'l-Ebrâr'ın dikkate değer ilk özelliği *Mesnevî*'nin tamamına yapılan Türkçe şerhlerden biri olmasıdır. Henüz elimizde bütün ciltlerine ait nüshalar olmasa da nüshaların araştırmacılar tarafından bir yerlerde keşfedilmeyi beklediği tahmin edilmektedir.

Hazînetü'l-Ebrâr'da istifade edilen kaynak sayısının çokluğu dikkate değer bir diğer noktadır. Ayet ve hadislere ve bu yolla tefsir kitaplarına başvurulmuş olması tasavvufî-edebî birçok kaynaktan dolayı da olsa faydalanılması eseri içerik olarak güçlü kılmıştır. Pîr Muhammed Efendi, eserinde peygamber kıssalarından, menkıbelerden, kalam-ı kibarlardan da yararlanmıştır.

Hazînetü'l-Ebrâr'ın önemli bir diğer noktası *Mesnevî* beyitlerinin genişçe şerh edilmesidir. Şârihin bu eseri, döneminde telif edilen diğer şerhler kadar hacimlidir. Pîr Muhammed Efendi, beyitleri mısra mısra şerh ederken mufasssal şerh ve mücmel şerh yöntemlerini bir arada kullanmıştır.

Hazînetü'l-Ebrâr, hazırlandığı döneme ılık tutan bilgileri de haizdir. Eserde inanışlar, atasözleri, deyimler, hastalıklar ve yer adları gibi kültürel ve folklorik öğeler bulunmaktadır.

Pîr Muhammed Efendi, *Hazînetü'l-Ebrâr*'ı kaleme alırken kendisinden önce yazılan *Mesnevî* şerhlerinden istifade etmiş, kendisinden sonra yazılan şerhleri de etkilemiştir.

Kaynakça

- Akdağ, R. (2023). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (III. Cilt)*. Doktora tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Avşar, Z. (2007). Rûhu'l-Mesnevî'de Mesnevî'nin İlk 18 Beytinin Şerh Yöntemi. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları* 2/3, 59-72.
- Avşar, Z. (2008). Tenkitli Metin Neşrinde İmla Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler. *Turkish Studies*, 3/6, 59-95. doi.org/10.7827/TurkishStudies.452
- Bilge, B. (2022). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (V. Cilt)*. Doktora tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Ceyhan, S. (2004). Mesnevi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, 325-334. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çınarcı, M. N. (2022). Muhammed Es'ad Dede'nin Şerh-i Mesnevî'de Referans Aldığı Kaynaklar, *International Journal of Filologia*, 5(8), 24-40.
- Dağlar, A. (2009). *Şem'i Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. cilt) (inceleme-tenkitli metin-sözlük)*. Doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Demirel, Ş. (2007). Mevlâna'nın Mesnevî'si ve Şerhleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5/10 (2007), 469-504.
- Demirel, Ş. (2007). Mevlâna'nın Mesnevî'sinin Türkçe Şerhleri Üzerine Bir Literatür Çalışması. *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, Eski Türk Edebiyatı Özel Sayısı, C. 5, S. 10.
- Donuk, S. (2017). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- el-Hulvî, M. C. (1993). *Lemezât-ı Hulviyye Ez Lemezât-ı Ulviyye*. (hızl. M. S. Tayşi). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Erol, E. (2002). Mevlâna Müzesi Hazine-i Evrak Arşivinde Bulunan Bursa Mevlevihanesi ile İlgili Belgeler, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, (291-299). Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1955). Konya'da Mevlâna Dergâhının Arşivi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17 (1-4), 156-178.
- Güleç, İ. (2006). Mevlâna'nın Mesnevî'sinin Tamamına Yapılan Türkçe Şerhler. *İlmî Araştırmalar* (22), 135-154.

- Güleç, İ. (2008). *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Güngör, Ö. (2019). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (VI. Cilt)*. Doktora tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Koçoğlu, T. (2009). *Şem'i Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (II. cilt) (inceleme-tenkitli metin-sözlük)*. Doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Özdemir, M. (2013). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (IV. Cilt)*. Doktora tezi. Yozgat: Bozok Üniversitesi.
- Özdemir, M. (2016). Mesnevî'nin Türkçe Şerhleri. *Turkish Studies*, 11/20, 461-502. doi.org/10.7827/TurkishStudies.10093
- “Pir Muhammed Efendi” (1990). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Dergâh Yay.
- Tanyıldız, A. (2010). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt)*. Doktora tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Temizel, A. (1996). *Mevlâna ve Mevlevîlikle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler ve Müellifleri*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Temizel, A. (2009). *Mevlâna Çevresindekiler, Mevlevîlik ve Eserleriyle İlgili Eski Harfli Türkçe Eserler*, S. Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yayın no: 4, Kaynak Eserler Serisi No: 3, Konya.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yay.
- Uçar, A. (2021a). Pîr Muhammed Mevlevî'nin Hazînetü'l-Ebrâr İsimli Eserinin 4. Cildinde Bir Ayetin İrşat Şekli. *Turkish Academic Research Review*, 6 (3), 920-934. DOI:10.30622/tarr.987120
- Uçar, A. (2021b). *Pîr Muhammed Efendi, Hazînetü'l-Ebrâr, IV. Cilt, İnceleme-Metin-Sözlük*. Doktora tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Uçar, A. (2022a). *Hazînetü'l-Ebrâr, IV. Cit, İnceleme-Metin-Sözlük*. İstanbul: Rûmî Yayınları. <https://play.google.com/store/books/details?id=oVhiEAAQBAJ>
- Uçar, A. (2022b). *Hazînetü'l-Ebrâr (Pîr Muhammed Efendi). Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hazinetu-l-ebrar-pir-muhammed-efendi>

Yalap, H. (2014). *İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (II. Cilt)*. Doktora tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.

Yavuz, A. F., Özen, İ. (1972). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yay.